

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ДИЗАЙНУ І МИСТЕЦТВ

Кафедра Реставрації та експертизи творів мистецтва

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

з науково-педагогічної роботи

Марина ТОКАР

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

до проведення практичних занять з дисципліни
«Основи композиції»

рівень вищої освіти перший(бакалаврський)
перший(бакалаврський) / другий (магістерський) / третій (освітньо-науковий)

галузь знань В Культура, мистецтво та гуманітарні науки

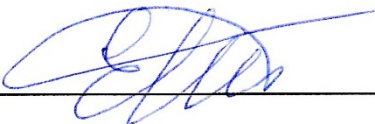
спеціальність В4 Образотворче мистецтво та реставрація

спеціалізація В4.02 Реставрація

освітня програма Реставрація та експертиза творів мистецтва

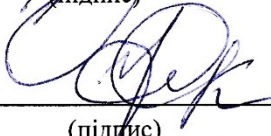
факультет Образотворче мистецтво

Методичні рекомендації до проведення практичних занять з дисципліни
Основи композиції для здобувачів вищої освіти 4 курсу першого
(бакалаврського) рівня зі спеціальності В4 Образотворче мистецтво та
реставрація (023) спеціалізації В4.02 Реставрація ОПП Реставрація та
експертиза творів мистецтва

Розробник: _____ _____ Олена КІШКУРНО
(підпис) (ім'я та прізвище)

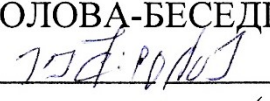
Методичні рекомендації розроблені кафедрою реставрації та експертизи
творів мистецтва та затверджені протокол від «30» серпня 2025 року № 1

Завідувач кафедри _____ _____ Вячеслав ШУЛКА
(підпис) (ім'я та прізвище)

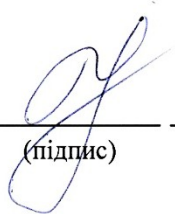
Гарант освітньої програми _____ _____ Наталія АНТОНЕНКОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензенти:

Вікторія БОГДАНОВА-НАЙДЕНКО, докторка філософії,
завідувачка кафедри ТІМ ХДАДМ _____ _____
(підпис)

Дарина СОКОЛОВА-БЕСЕДІНА, докторка філософії, художниця-
реставраторка ХХМ _____ _____
(підпис)

УЗГОДЖЕНО

Декан факультету ОМ _____ _____ Ольга ІВАЩЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

ЗАТВЕРДЖЕНО

Методичною радою ХДАДМ

Протокол від «25» листопада 2025 року № 25-05

ЗМІСТ

ЗМІСТ.....	3
Вступ.....	4
1. Поняття композиції. Види композиції.....	5
2. Закони сприйняття композиції.....	6
3. Основні принципи побудови композиції. Комфортність композиції.....	8
4. Властивості просторової форми матеріальних предметів.....	10
5. Структура композиційної площини. Композиційний центр.....	13
6. Види компоновки елементів композиції. Золотий перетин.....	15
7. Ритм і рівновага в композиції. Типові помилки.....	18
Питання для перевірки. Практичні завдання.....	21
ЛІТЕРАТУРА.....	22

Вступ

Методичні рекомендації до проведення практичних занять з дисципліни «Основи композиції» складені в допомогу здобувачам 4 курсу опанувати теоретичний матеріал та виконати практичні завдання з дисципліни. Дисципліна «Основи композиції» викладається на 4 курсі протягом 2-х семестрів. Дисципліна викладається відповідно до навчального плану, затвердженого методичною радою ХДАДМ.

Метою дисципліни «Основи композиції» полягає у наданні студентам спеціалізації «Реставрація та експертиза творів мистецтва», базових знань щодо основ композиції художнього твору. Оволодіння знаннями з дисципліни здійснюється з урахуванням початкового рівня знань студентів і спрямовано на продуктивне засвоєння принципів роботи з дослідження творів мистецтва.

Завдання курсу є навчання студентів теоретичним і практичним навичкам, які необхідні при роботі з пам'ятками станкового живопису. На лекційних заняттях студенти набувають здатність володіти знаннями з історії мистецтва, відрізняти типи композицій, знати термінологію мистецтвознавства, семантику мистецтва, вміти застосовувати набуті знання під час наукової та практичної роботи (реставрація, іконопис тощо).

Дисципліна забезпечує спеціалізовані (фахові) компетентності: 1. здатність розуміти базові теоретичні та практичні закономірності створення цілісного продукту предметно-просторового та візуального середовища; 2. здатність володіти основними класичними і сучасними категоріями та концепціями мистецтвознавчої науки; здатність інтерпретувати смисли та засоби їх втілення у мистецькому творі; 3. здатність використовувати професійні знання у практичній та мистецтвознавчій діяльності; 4. здатність проводити сучасне мистецтвознавче дослідження з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Викладання дисципліни поділено на два семестри з загальною кількістю 240 годин (8 кредитів ECTS).

1. Поняття композиції. Види композиції

Композиційний початок органічно поєднує елементи образотворчої форми, підпорядковує ці елементи одне одному й цілому. Компонувати – це встановлювати відношення між частинами, зв'язувати їх в одне ціле та узагальнювати. Композиція (від лат. *compositio*) означає складання, поєднання, співставлення різних частин у єдине ціле у відповідності до певної ідеї. Тому в образотворчому мистецтві композиція – це побудова художнього твору, обумовлена його змістом, характером і призначенням.

Композиція — це мова організації простору, спосіб мислити формою. Вона народилася разом з мистецтвом: від перших печерних малюнків, де мисливці вже розташовували фігури у певному порядку, до іконопису, де кожна поза і колір мають символічний зміст; та Ренесансу, де Рафаель створював ідеальні гармонійні схеми.

Композиція — це універсальна мова мистецтва. В іконі вона передає богословську ідею: фронтальність, ієрархія, центрованість. У Рафаеля вона створює гармонію та рівновагу. У Караваджо — драму й напругу. А для сучасних художників композиція залишається способом керувати увагою і створювати емоційний ефект.

Композиція – поняття багатогранне. Навіть сам термін зазвичай вживається у двох значеннях: з одного боку, композиція — це побудова художнього твору, яка обумовлена його змістом, призначенням і характером, а з іншого боку композицією називають і сам твір, тобто кінцевий результат діяльності художника. У різних видах мистецтва існують різні класифікації композиції. Але є і в цих класифікаціях і дещо спільне. Так, розрізняють три найбільш універсальні види композиції:

- *площинна композиція* – побудова зображення відбувається в одній площині в двох координатах (ширині та висоті) – наприклад: графіка, живопис і т.п.;

- *об'ємна композиція* – це замкнена тривимірна форма, виконана з урахуванням її сприйняття з різних точок споглядання, певна об'ємна форма – наприклад, скульптура тощо;

- *глибинно-просторова композиція* – співвідношення форм та елементів, розраховане на сприйняття при русі в глибину простору (інтер'єр, архітектура, планування парків і т.п.). Закономірно, що студенти-реставратори будуть мати справу в першу чергу з першим типом – площинною композицією.

2. Закони сприйняття композиції

Коли ми говоримо про композицію, важливо пам'ятати: вона ніколи не є випадковою. Навіть якщо художник малює «імпульсивно», його рука все одно підпорядковується законам сприйняття.

Головним принципом сприйняття композиції є розділення свідомістю композиції на фігуру (головний об'єкт) і фон. Гештальтпсихологія, що виникла у XX столітті, описує, як наш мозок сприймає зображення. Людина завжди прагне бачити структуру та цілісність, а не хаос.

Перший крок у сприйнятті — розділення на фігуру і фон. Фігура — те, що ми вважаємо головним. Фон — те, що відступає на другий план. Приклад — відома «Ваза Рубіна»: ми або бачимо білу вазу на чорному тлі, або два чорних профілі на білому фоні (*іл. 1*). Мозок не може сприйняти обидва варіанти одночасно.

В іконі цей принцип максимально чистий. Золотий фон не є «декором», він позбавляє нас усього зайвого, залишаючи лише святу фігуру. Це абсолютна ясність композиції.

Гештальтпсихологи відкрили кілька закономірностей, які художники відчували інтуїтивно ще задовго до науки:

Закон близькості. Предмети, які розташовані поруч, ми сприймаємо як групу. Наприклад, у іконописі це апостоли навколо Христа.

Іл. 1. Ваза Рубіна

Закон подібності. Схожі за формою чи кольором елементи ми вважаємо спорідненими. Так, у Рафаеля погляди і жести формують об'єднану єдність.

Закон завершеності. Ми схильні «домальовувати» відсутні частини, щоб побачити знайому форму. Це пояснює, чому навіть ескізи можуть сприйматися як завершені.

Закон безперервності. Ми любимо плавні лінії. Погляд ковзає по діагоналях, і якщо художник веде лінію через усю картину — ми слідуємо за нею.

Закон фокусу. Те, що відрізняється — за тоном, кольором чи розміром — стає центром уваги. У Караваджо це завжди промінь світла, який вихоплює

головну фігуру. Ці закони — наш «алфавіт композиції». Вони діють завжди, навіть якщо ми їх не усвідомлюємо.

У 1960-х Альфред Ярбус провів серію експериментів з окулографією — записом рухів очей. Він показував людям картини і стежив, куди вони дивляться. Виявилося, що людські очі рухаються по картині не хаотично, а циклами. Ми затримуємося на обличчях, руках, жестах — там, де розташовано найбільше інформації. Те, що не має смислового навантаження, може залишитися непоміченим.

Наприклад, у картині Іллі Репіна «Не чекали» глядачі постійно поверталися до облич героїв, тоді як деталі інтер'єру майже ігнорували. Це означає: художник може керувати поглядом глядача. Якщо ми хочемо, щоб увага була на центрі — ми даємо контраст, світло або рух, що веде туди.

3. Основні принципи побудови композиції. Комфортність композиції

Артур Веслі Доу у книзі «Composition» запропонував три ключові категорії: лінія, нотан і колір. Лінія — це контури, ритм, напрямок руху. Нотан (японське слово, що означає «світло–тінь») — це гармонія чорного і білого. Колір — додається вже після того, як композиція зібрана. Нотан особливо важливий. Якщо ми зведемо картину до чорно-білої схеми, ми одразу побачимо: чи є баланс, де центр, чи працює композиція взагалі.

Приклад: Рафаель «Мадонна у кріслі». Якщо зробити з неї нотан, ми побачимо велику темну масу фону, світлі обличчя і руки, а також плавну кругову лінію, що тримає всю композицію (*іл. 2*).

Іл. 2. Рафаель «Мадонна у кріслі». Нотан

З нотаном тісно пов'язане і така особливість сприйняття як комфортність композиції. На практиці це проявляється через нерівну кількість світлого і темного – домінування одного з тонів робить роботу виразнішою. Також на це працюють різні масштаби плям: великі, середні, малі.

4. Властивості просторової форми матеріальних предметів

Властивостями просторової форми предметів вважається сукупність усіх її ознак, що сприймаються візуально: геометричний вид (конфігурація), величина, положення в просторі, маса, фактура, текстура, колір, світлотінь.

Геометричний вид – це властивість форми, яка визначається співвідношенням її розмірів до трьох координат простору, а також характером (конфігурацією, умовним силуетом) поверхні форми. Залежно від домінування одного з трьох основних вимірів виділяють три види форми:

- об'ємний – що характеризується рівністю усіх трьох вимірів;
- площинний – вирізняється різким (або повним) зменшенням розмірів по одній з координат вимірювання;
- лінійний – для якого характерне домінування якогось одного виміру над двома іншими при їх відносно малій величині.

Прямолінійність (криволінійність) поверхні.

За цією ознакою форма характеризується крайніми станами:

- пряма лінія (багатогранник) – коло;
- пласка (циліндрична, шарова, конічна) – багатогранна поверхня.

Величина – це властивість протяжності форми та її елементів за трьома координатам. Величина форми оцінюється по відношенню до розмірів людини або інших форм, або як співвідношення величин елементів однієї й тієї ж форми.

Фактура – це властивість, що характеризує зовнішню будову поверхні форми (наприклад, гладка). Фактурність залежить від щільності та величини мікрозмін поверхні. Межею можна вважати гладкі поверхні, в яких елементи фактури настільки малі, що візуально вони не розрізняються. Інша межа – коли елементи фактури за розмірами сприймаються як самостійні елементи форми і їх кількість досить мала, так що кожен з них розрізняється окремо. У такому випадку елементи фактури постають елементами членування (рельєфу) поверхні.

Текстура – це зовнішні ознаки структури матеріалу, з якого виготовлений предмет, які можна спостерігати на поверхні форми. Найчастіше текстурою

(рисунком) характеризують вироби з дерева і тканини. Різноманітні текстури застосовуються як декоративний елемент при проробці виробу. У виявленні текстури значну роль відіграє колір і графічність елементів композиції.

Фактура і текстура є активними засобами художньої виразності. Ефект фактури і текстури в проектуванні використовується, перш за все, для того, щоб передати природні якості матеріалу, розкрити його естетичну своєрідність. Якщо вони надто виразні, то можуть впливати на споживача навіть більше, ніж сама форма виробу. Втім, занадто активна дія фактури або текстури може стати неприємним подразником. Тому, їх важливо добирати у відповідності до загальних розмірів об'єкта, величини простору, в якому він буде функціонувати, тобто грамотно застосовувати принципи масштабування. У композиції умовного зображення костюму, як дизайнерського продукту, фактури і текстури сприяють збагаченню та урізноманітненню його форм.

Колір – властивість тіл викликати ті чи інші візуальні відчуття у відповідності до спектрального складу світла, яке вони випромінюють або відображають. Колір має такі основні характеристики як колірний тон, насиченість, світлота.

Все розмаїття кольорів можна віднести до трьох рядів:

- ахроматичні тони у межах від білого до чорного кольору;
- хроматичний ряд (кольори спектру), який поділяється за наступними ознаками: тепла гама – жовтий, помаранчевий, червоний та їх проміжні відтінки; холодна гама – зелений, синій, фіолетовий та їх проміжні стани. Кольори також визначають як доповнюючі: синій/помаранчевий, зелений/червоний, фіолетовий/жовтий. Доповнюючі кольори розташовуються в колі спектральних кольорів діаметрально – один навпроти іншого;
- ряди, які йдуть від хроматичних (спектральних) кольорів до ахроматичних, наприклад: від зеленого до білого, від зеленого до сірого, від зеленого до чорного.

Зміна кольору за вказаними ознаками створює нескінченне різноманіття його відтінків. Завдяки чому колір застосовується як активний композиційний засіб.

Загалом, рельєф предмета і його тривимірна форма в зображенні сприймаються, перш за все, завдяки градаціям і переходам від більш освітлених ділянок до менш освітлених. Найбільш багаті нюансами переходи світла й тіні на зображенні м'яко освітлених предметів. Форма виробу сприймається чітко, якщо освітлені місця та тінь на її поверхні відповідають реальним композиційним зв'язкам елементів, частин предмета. При невдалому освітленні предмета форма візуально руйнується.

Відсутність тіней (освітлення без тіні) позбавляє округлу форму об'єму, що необхідно виправляти за допомогою кольору, фактур поверхні. На добре освітленій поверхні, зазвичай, виникають бліки, які в сукупності утворюють, так званий, світловий каркас поверхні. Форма світлового каркасу повинна бути узгоджена з формою предмета. Хаотичний світловий каркас може візуально зруйнувати навіть найбільш досконалу форму предмета.

З віддаленням освітлення від предмета світлотіньові градації зникають, «матеріальність» форми зменшується (текстури й фактури не читаються). Тому, з певного моменту предмет починає сприйматися як силует, без об'єму і без деталей. У цьому випадку надзвичайно важливе значення мають абрис предмету (костюма), які прийнято визначати як умовний силует костюма, що візуально наближений до тієї чи іншої геометричної форми, за якою розпізнається: прямий, трапецієвидний, Х-подібний, овал тощо.

Властивості форми не ізольовані одна від одної. Форма характеризується їх сукупністю та єдністю. Аналіз взаємозв'язків між елементарними властивостями виявляє більш складні закономірності об'ємно-просторової форми, а саме композиційні або художні. Найважливіший показник високої художньої якості твору – єдність усіх елементів їх форм, тобто їх співрозмірність і підпорядкованість.

Засобами приведення первинних властивостей форми до композиційної єдності є пропорції, масштабність, ритм, контраст і нюанс. Застосування цих засобів композиції в проектуванні, а значить і в художньо-графічному вираженні – зображенні предмета, повинно підпорядковуватися функціональним і конструктивним взаємозв'язкам виробу з людиною і середовищем. Необхідно пам'ятати, що будь-які композиційні прийоми не самоціль, а тільки засіб для вираження в формі суттєвих змістовних якостей – призначення речі, особливостей її устрою, конструкції тощо.

5. Структура композиційної площини. Композиційний центр

Краї листа – це своєрідний ритмічний візерунок протилежних горизонталей і вертикалей, який умовно обмежує площину зображення. Площина зображення обов'язково має свій центр. Геометричний центр знаходиться на перетині двох діагоналей, а також на перетині двох осей, які поділяють сторони листа навпіл. Побудову композиції в листі визначає сукупність ліній, яка називається структурним планом зображуваного.

Розташування композиції. Композиція може бути: вертикальною, горизонтальною, діагональною. Вертикальна композиція вважається найбільш виразною, а горизонтальна – найбільш спокійною.

Лінійні (структурні) композиційні схеми.

- Будь-яка композиція схематична, тобто, не залежно від кількості структурних елементів, має зорові вісі, що пов'язують її головні елементи. Співвідношення таких осей утворює лінійну схему композиції;

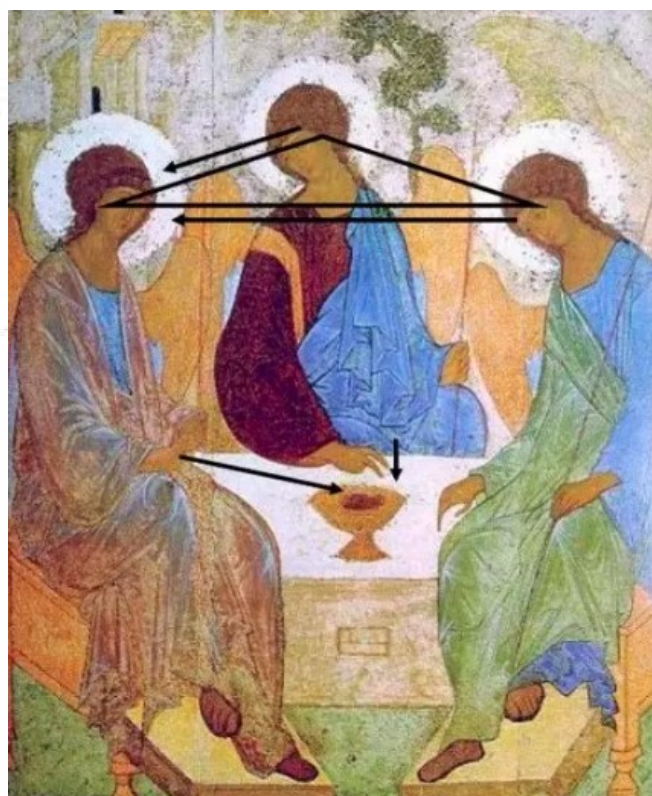
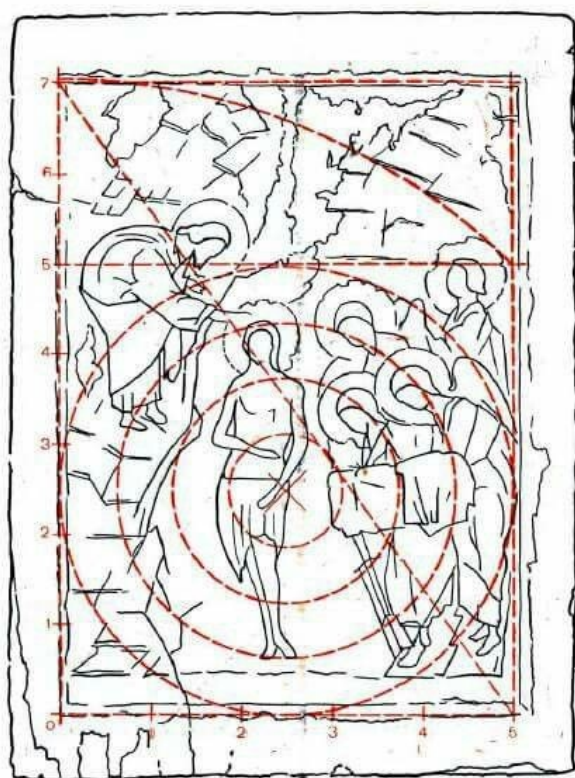
- Узагальнена до простої геометричної фігури лінійна схема композиції може утворювати трикутник, коло, прямокутник. Таким чином, найбільш важливі елементи зображення розміщені не хаотично, а утворюють прості геометричні фігури;

- Характер впливу композиції, в основі якої та чи інша лінійна схема, визначається характером впливу на реципієнта найпростіших геометричних

структур – ліній та фігур, що складають конкретну схему. Композиція побудована по квадрату і колу – статична, монументальна, урочиста. Овальна компоновка, навпаки, динамічна.

Суттєво, що вислів «композиція вибудувана по колу» не можна розуміти буквально. Ця композиційна схема означає, що основні елементи композиції підпорядковані в своєму контурі лініям, які нагадують окружність або її частину, або ж наближені до неї.

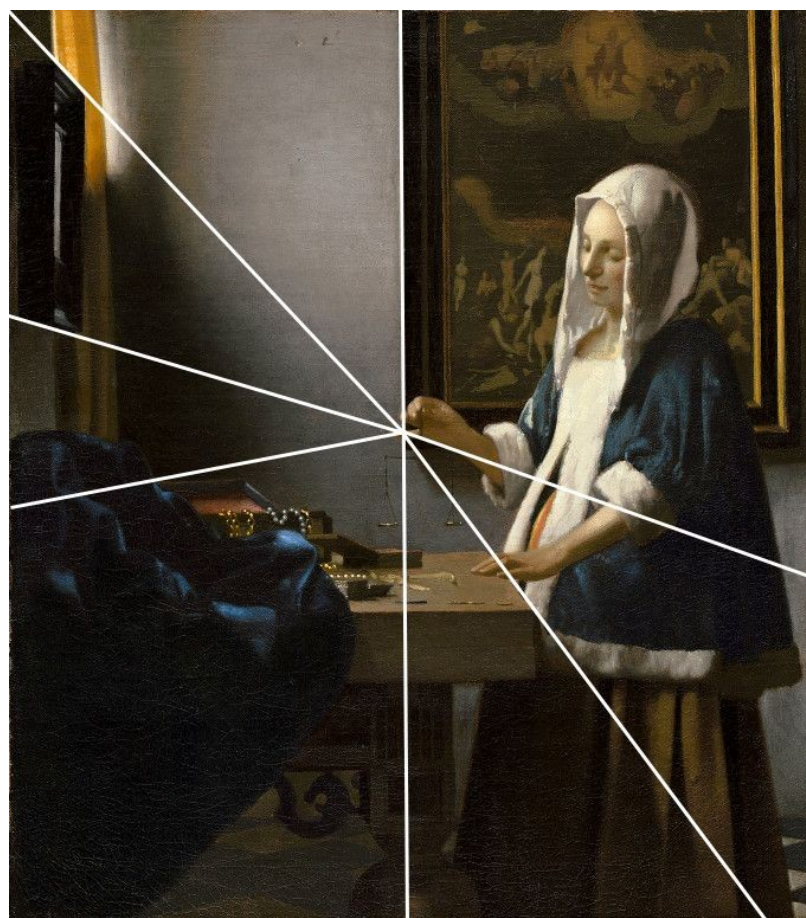
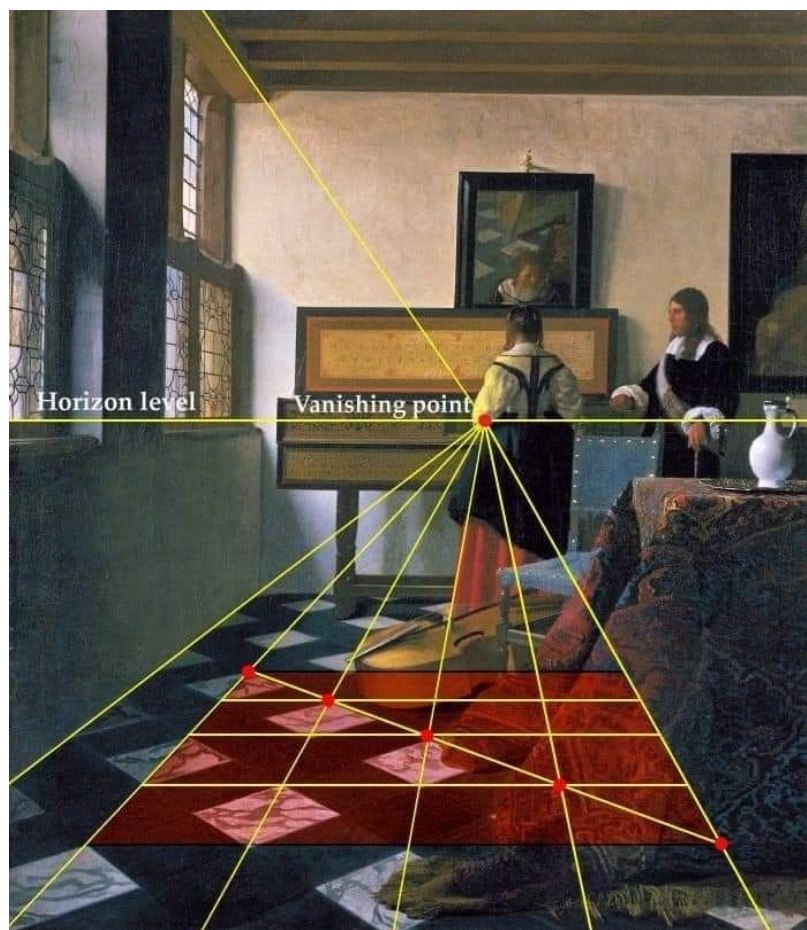
У станковому мистецтві надзвичайну важливість має цілісність композиції навколо центра. Усі елементи повинні працювати на головне і зберігати баланс відносно країв (іл. 3).

Іл. 3. Приклади цілісності навколо центра в іконних композиціях

Існують шість способів виділення композиційного центра:

1. Тональний контраст. Світле на темному, темне на світлому. Приклад: картина Караваджо «Покликання святого Матвія».

Іл. 4. Лінійні напрямки в композиції

Відкрита і замкнена композиція.

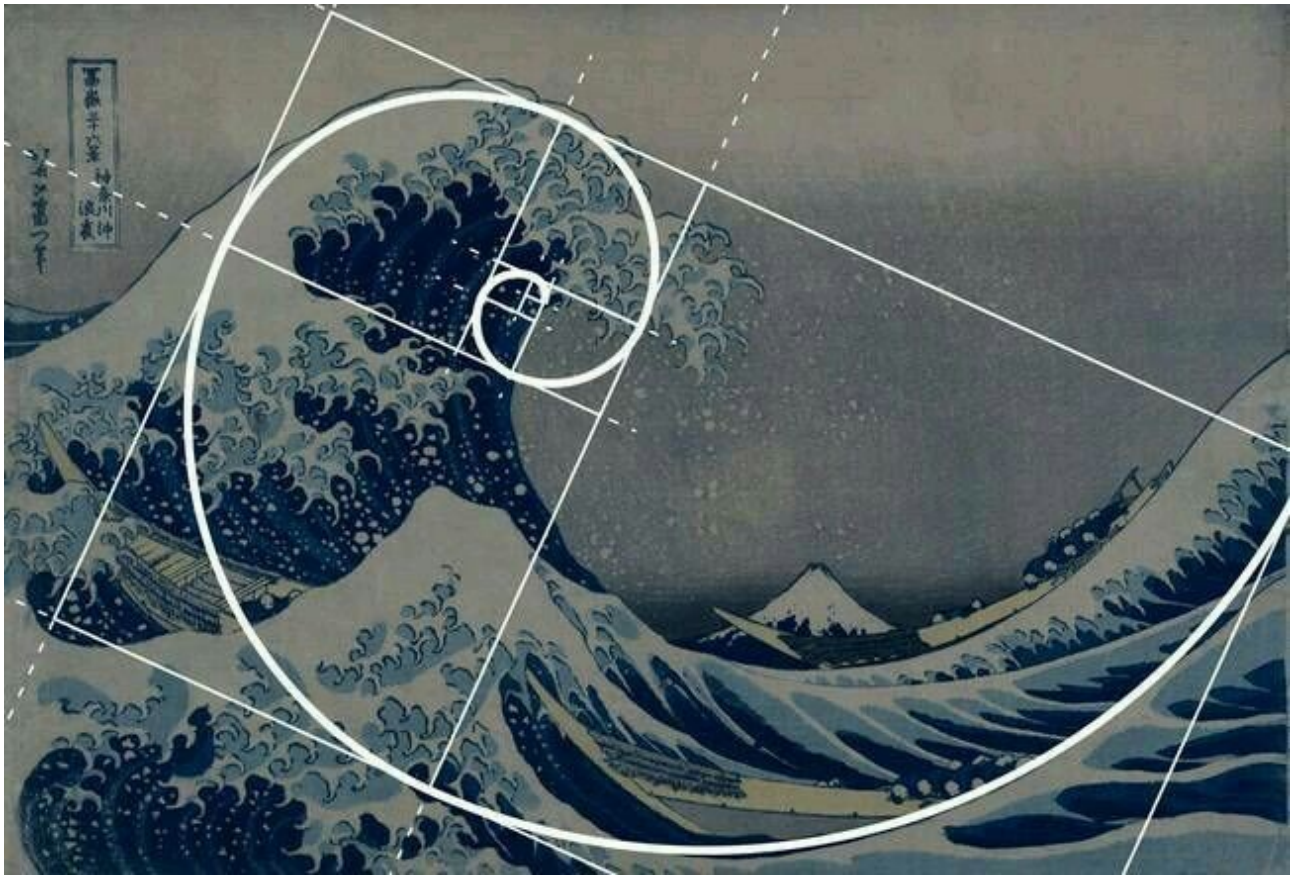
Залежно від напрямку ліній композиція може бути: відкритою, закритою і замкненою. У відкритій композиції основні напрями ліній ідуть від центру. Цей тип композиції застосовується, якщо необхідно умовно передати великий простір. У цьому випадку не потрібно його обмежувати, можна зробити композицію такою, що ніби «виходить» за межі формату.

Закрита і замкнена композиції підходять для передачі чогось нерухомого, стійкого. Основні напрями ліній в них стягуються до центру. Побудова композиції відбувається з урахуванням симетрії по формі кола, квадрату чи прямокутника.

Правило золотого перетину.

Протягом століть для побудови гармонійних композицій художники застосовують «Правило золотого перетину». Встановлено, що певні точки в композиції зображення автоматично привертають до себе увагу. Таких точок в зображенні всього чотири. Вони розміщені на відстані $\frac{3}{8}$ і $\frac{5}{8}$ від відповідних країв площини. Намалювавши сітку, отримуємо ці точки в місцях перетину ліній. Людина завжди акцентує свою увагу саме на цих точках, незалежно від формату роботи та зображеного. Таким чином, композиція об'єднує окремі елементи твору в єдине ціле, в якому в конкретній візуальній формі найбільш яскраво розкривається її зміст. Твір вибудовується на підпорядкуванні з головним сюжетно-тематичним центром усіх менш значимих елементів композиції (іл. 5).

Предметно-змістовним елементам композиції незмінно сприяють спеціальні засоби виразності, зокрема: тональність, колорит, ракурс і т. ін., а також зображувальний акцент і різноманітні контрасти. Композиція не повинна відігравати самостійну (самодостатню) роль. Подібно до того, як наша мова є виразником наших думок, композиція є лише засобом вираження авторської думки.

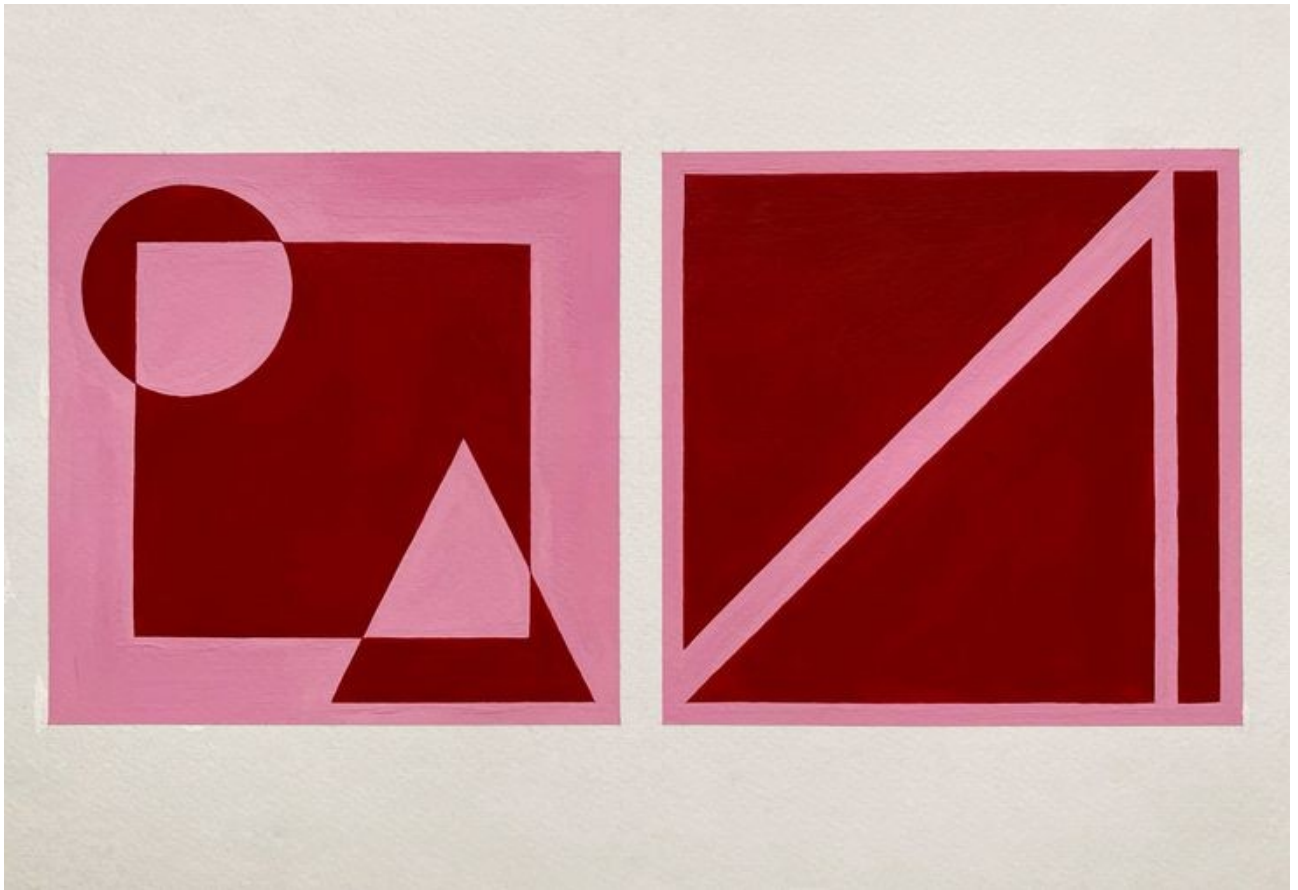
Іл. 5. Хокусай «Велика хвиля». Графічний розбір золотого перетину

7. Ритм і рівновага в композиції. Типові помилки

Ритм — це повторення елементів (ліній, плям, кольорів), яке створює рух і єдність.

Види ритму:

1. Рівномірний — спокійний, передбачуваний (античний храм, колонада).
2. Наростаючий — поступове збільшення/зменшення елементів (стиль бароко)
3. Контрастний — чергування різних форм і розмірів (авангард, Кандинський)
4. Рівновага. Рівновага — гармонійний розподіл візуальної ваги. Вага визначається не лише розміром, а й тоном і кольором. Маленька темна пляма може врівноважити велику світлу (іл. 6).

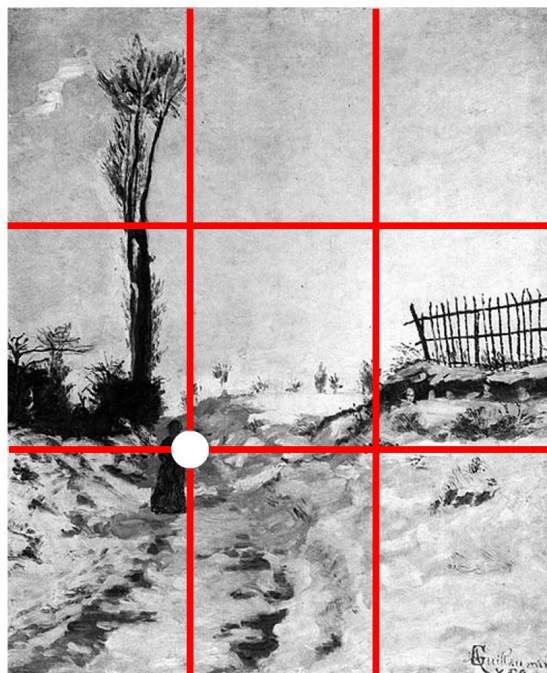
Ил. 6. Приклади композиційної рівноваги

Види рівноваги:

1. Симетрична — стабільність, урочистість (Леонардо «Темна вечере»).
2. Асиметрична — динаміка і гармонія (Хокусай «Велика хвиля»).
3. Динамічна рівновага — рух, що не руйнує стабільності (Матісс «Танок»). Інструменти рівноваги: осі, центри ваги, пустота як протирвага, контраст теплого/холодного, світлого/темного.

Типові помилки створення ритму і рівноваги в композиції:

- Відсутність ритму → нудна композиція.
- Дисбаланс → елементи «вивалюються» за межі (ил. 7, 8).
- Надмірна симетрія → застиглість.
- Перенасичення дрібницями → хаос, втрата цілісності.

Ил. 7,8. Дисбаланс в композиції

Питання для перевірки

1. Які існують види композиції?
2. Які основні закони сприйняття композиції?
3. Який зв'язок між нотаном та комфортністю композиції?
4. Назвіть структурні композиційні схеми.
5. До яких трьох рядів можна віднести все різноманіття кольорів?
6. Чим відрізняються відкрита та замкнена композиції?
7. Що таке правило золотого перетину?
8. Типові помилки створення ритму і рівноваги в композиції.

Практичні завдання

1. Оберіть дві ікони та дві класичні картини. Перекладіть їх у нотан: зробіть лише чорне і біле. Знайдіть композиційний центр і визначте, чому він працює.
2. Порівняйте ікони і живопис: як відрізняється спосіб виділення центру?
3. Зробіть 3 кольорових ескізи: а) з рівномірним ритмом, б) з асиметричною рівновагою, в) з контрастним ритмом.
4. Переведіть кольорові ескізи у нотан (чорно-білий варіант).

ЛІТЕРАТУРА

Базова література:

1. Блумквіст Г. Книга натхнення кольором. К. : ArtHuss, 2016. 208 с.
2. Волков Н. Н. Композиція в живописі. Харків : Мистецтво, 1977. 246 с.
3. Кириченко М. А. Основи образотворчої грамоти. Київ : В. школа, 1982. 167 с.
4. Лоханько В. Є. Художні матеріали і техніка живопису. – Х. : Мистецтво, 1938. – 187 с.
5. Лоханько Ф. П. Флорова Т. І. Художні матеріали: Техніка Живопису. – К. : Держ. видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. – 142 с. 6.
6. Матеріали і техніка олійного живопису: навч. посіб. Умань, 2013.
7. Шевнюк О. Л. Методика навчання образотворчого мистецтва у вищих навчальних закладах: Навч. посіб. Київ : Освіта України, 2017. 311 с.

Допоміжна література:

1. Александрович В. Українське малярство XIII-XV ст./В. Александрович – Львів, 1995. – 200 + 32 с. – (Студії з історії українського мистецтва).
2. Біляшівський Микола. Українське народне мистецтво./ Микола Біляшівський. – Х.: Видавець Савчук О.О., – 229 с.
3. Гомперц Віл. Що це взагалі таке? 150 років сучасного мистецтва в одній пілюлі. – К.: АртHuss, – 486 с.
4. Кішкурно Олена. Досвід реставрації позолоченого різьблення на прикладі відновлення пам'яток епохи фрідріхського рококо з музеїв Німеччини. – Міжнародна наукова конференція «30 років кафедри реставрації та експертизи творів мистецтва» // Збірник наукових матеріалів. 22 листопада 2024 року, ХДАДМ. – Харків, 2024. – 132 с. (укр., англ. мов.). – С. 82-87.
5. Кириченко М.А., Кириченко І.М. Основи образотворчої грамоти: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2002. – 190 с.
6. Котляр Є. Харківські монументалісти: горизонти сучасної школи // Образотворче мистецтво. – К.: Національна спілка художників України, 2006. – № 3. – С. 86-91.
7. Лідія Лихач. Чисте мистецтво./ Петро Гончар, Лідія Лихач. – К.: Родовід, – 2009 – 304 с.
8. Соколюк Л. Д. Графіка Бойчукістів./ Л. Д. Сокол.к – Х.: Видання часопису "Березіль"; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, – 2002. – 224 с
9. Ткачова Л. І. Асоціація революційного мистецтва України // Енциклопедія історії України : у 10 т. : [укр.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А – В. – 688 с.
10. 1. Яремків М. Ю. Композиція: творчі основи зображення./ М. Ю. Яремків. Навч. Посібник – Тернопіль: Підручники, посібники, 2005. – 112 с.